

'Jeg har en gammel Bibel' -

Lidt om gamle bibler og mest fra Christian IVs tid

Af forskningsbibliotekar, cand.theol. Ingrid Ilsøe

Blandt gamle bøger er bibler nok dem, som ejerne gennem tiderne har været mest pietetsfuldt om. I al fald sker ikke sjældent, at en bibelesjer henvender sig til biblioteket for at få noget at vide om en gammel nedarvet bibel. Er titelbladet defekt eller forsvundet, gælder spørgsmålet først og fremmest en identificering af den pågældende bibeludgave, men der kan også foreligge et ønske om at få oplyst en velbevaret bibels stilling i bibeloversættelsernes historie. Og så er mange selvfølgelig også interesserede i at høre, hvad nu en sådan bibel er værd. Vedrørende det sidste spørgsmål henvises til vurdering af en antikvarboghandler, men ellers hjælper vi på Det kongelige Bibliotek gerne med at bestemme gamle tryk. Foranlediget af talrige forespørgsler skal der i det følgende fortælles lidt om bibeludgaver fra Christian III's til Christian IV's tid, ikke mindst Christian IV's store kirkebibel, hvis tilblivelse og distribution kan følges på ganske tæt hold.

Efter Reformationens indførelse i Danmark var det en væsentlig opgave at få en fuldstændig dansk oversættelse af bibelen. Dette skete i 1550 med den såkaldte *Christian III's bibel*, den for eftertiden grundlæggende bibeloversættelse og mere berømt end nogen senere dansk oversættelse.

Grundlaget var efter Christian III's ønske en fordanskning af Luthers tyske bibeloversættelse foretaget af Christiern Pedersen. Revideret af en kongelig kommission på 7 teologer bestående af blandt andet Peder Palladius og Niels Hemmingsen er oversættelsen blevet kaldt Reformationstidens litterære hovedbedrift. Den blev trykt af den tyske bogtrykker Ludwig Dietz, der i samme anledning var blevet kaldt til København, og illustreredes med 85 vellykkede træsnit af tyskeren Erhard Altdorfer. Som boghåndværk anses den prægtige bibel i folioformat for tidens største danske typografiske bedrift (facsimileudgave 1928).

Af bevarede regnskaber vedrørende trykning og salg fremgår det, at bibelens økonomiske fundament var skabt ved pålæg fra kongen til hver sognekirke om at indbetale 2 daler som forskud på en bibel. Desuden måtte Øresundstolden gøre udlæg for 1.000 rdl. Oplaget var 3.000 eksemplarer, hvoraf de fleste ifølge kongeligt påbud gik til kirkerne i Danmark og Norge. Kun et ringe antal kom menigmand i hænde.

Da Christian III's bibel efter ca. 30 års forløb var udsolgt, var der stadig kirker, som ingen bibel havde, enten fordi de ikke havde købt den eller fordi den var bortkommet eller ødelagt. Således måtte biskop Jacob Madsen på sine fynske visitatsrejser i 1580'erne flere gange notere kirker, som manglede en bibel. Da manglen gjorde en ny udgave nødvendig, fik boghandlerne Hans Ålborg og Henrik Waldkirch 1586 et kongeligt privilegium på at lade bibelen optrykke.

Frederik II var imidlertid blevet gjort opmærksom på, at Christian III's bibel ingenlunde var fri for fejl. Derfor lod han den gennemse af en kreds af teologer, heriblandt endnu engang Niels Hemmingsen, der tog sig af Det nye Testamente. Året efter kongens død udkom bibelen, der bærer hans navn: *Biblia Det er / Den gantske Hellige Scrifft / paa Danske / igen offuerseet og Prentet effter Salige oc Høylofflige ihukommelse / Kong FREDERICHS den II. Befalning. Met Register / Alle D. Lutheri Fortaler / hans Vdlegning i Brædden / oc Viti Theodori Summarier. Cum Gratia & Priuilegio. Kiøbenhaffn: Anno 1589.*

Frederik II's bibel var trykt af den københavnske bogtrykker Mads Vingaard i endnu større format end forgængeren. Den omfatter ialt 1.522 store tospaltede sider, det største arbejde, som indtil da var udført af et dansk trykkeri. Den var rigt udstyret med træsnit, ialt 119, der som påvist af Povl Otzen var kopier eller efterskæringer af den fremragende Nürnberger tegner og kobberstikker Virgil Solis' billeder i en tysk Frankfurterbibel fra 1560. Selve teksten i Frederik II's bibel afveg kun fra Christian III's bibel ved forbedring af ganske enkelte ord og vendinger. Dens større omfang skyldtes, som det fremgår af titelbladet, at den var blevet forsynet ikke alene med Luthers fortaler og marginalnoter til bibelens skrifter, men også med den tyske teolog Veit Dietrichs (=Viti Theodori) indholdsoversigter til de enkelte kapitler, der var tilføjet i de sidste udgaver af Luthers bibel. Frederik II var en flittig bibellæser og havde udtrykkeligt ønsket disse tilføjelser. Desuden indeholdt bibelen en realkonkordans d.v.s. en slags bibelordbog.

Frederik II's bibel var et boghandlerforetagende bekostet af boghandlerne Hans Ålborg og Henrik Waldkirch. Desværre foreligger der ingen oplysninger om dens trykning, oplagets størrelse og salget. Men dyr har den sikkert været, og lige så lidt som Christian III's bibel kunne den blive hvermandseje.

I begyndelsen af det 17. århundrede begyndte man derfor at tænke på en bibeludgave i et mere billigt og bekvemt format. 1603 henvendte forlæggeren Hans Ålborg sig sammen med møntmester Nicolaus Schwabe til den unge Christian IV med en ansøgning om tilladelse til på egen bekostning at trykke en billigudgave af bibelen. Den skulle være i oktavformat til gavn for de mennesker, som ikke havde råd til at købe den store bibel i folio. Kongen imødekom deres ansøgning og tildelte dem et ti-årigt privilegium for 10 år på trykning og salg af en oktavbibel. Da man imidlertid var blevet opmærksom på, at Frederik IIs bibel rummede mangler og fejl, så at endog hele kapitelfers var udeladte, fik universitetet pålæg om at sørge for, at nogle professorer reviderede og korrigerede teksten, inden den blev trykt igen.

Professorerne trak nu sagen i langdrag. Ganske vist var de udmærket klar over, at den danske bibeloversættelse ikke sluttede sig så nær til grundteksten, som man kunne ønske. En oversættelse af en oversættelse, som der jo var tale om, er i følge sagens natur særlig udsat for at fjerne sig fra den oprindelige tekst. Men da det jo var selve Luther, der stod for grundoversættelsen, frygtede de for at udsætte sig for mistanke om manglende rettroenhed og blive anset for tilhængere af Calvin, hvis der var noget i deres revision af oversættelsen, som kunne fortolkes i den retning. Enden på sagen blev, at den teologiske professor Hans Poulsen Resen, der kirkepolitisk øvede betydelig indflydelse under Christian IV, påtog sig det vanskelige hverv. Han behøvede ikke at frygte beskyldninger for kalvinisme, alle vidste han var mere luthersk end Luther selv, som det er blevet sagt. Han overbeviste kongen om, at en grundig revision af bibeloversættelsen var nødvendig, og privilegiet blev derpå ændret, så at han indtrådte som udgiver sammen med Hans Ålborg og Nicolaus Schwabe, samtidig med at han alene fik til opgave at revidere og korrigere teksten, ganske vist under de andre professorers tilsyn. 1607 var den nye bibeloversættelse færdig, trykt i oktavformat med meget lille skrift og for første gang i dansk bibeltryk med gennemført versinddeling.

Resens bibeloversættelse var den første danske efter originalsprogene i den forstand, at han reviderede de forgående bibeloversættelser og kun respekterede deres gengivelser, for så vidt de stemte med grundteksten. Denne teksttroskab gik dog i nogen grad ud over læseligheden. Næsten fra udgavens fremkomst har man talt nedsættende om dens knudrede sprog, og rigtigt er det, at Resen ikke var nogen stor stilist. I følge Resens opfattelse måtte oversættelsen ikke sige mere end grundteksten tillod. Da hebraisk kan klare sig med mindre ordforråd end dansk, har Resen forsøgt at bøde herpå ved at indskyde supplerende gloser i parenteser. Ligeledes kommer hans

sproglærdom og hele filologiske indstilling til udtryk i de talrige forklaringer, ordvariationer og parallelhenvisninger, han har meddelt i marginerne. Da dertil kommer, at typografien var gnidret og vanskelig at læse, blev denne bibel som læsning for menigmand ganske mislykket på trods af sit bekvemme format og den billige pris. Derimod lykkedes det i nogen grad for Resen at få den indført i kirkerne.

En snes år efter at Resens bibel var udkommet, i 1629, ansøgte møntmester Nicolaus Schwabe og 'medconsorter' om tilladelse til at optrykke bibelen igen. Begrundelsen for henvendelsen var, som de hævdede, at der var stor mangel på bibler i landet. Af de oprindelige forlæggere af Resens bibel var Hans Ålborg død i 1619, og Resen optræder ikke med navns nævnelse. Som det var sket tidligere blev universitetets professorer af kongen afæsket en erklæring om sagen. Hvilken af de 2 bibelversioner skulle man vælge - Frederik IIs bibel eller Resens - og i hvilket format og skrift burde den trykkes?

Efter forhandlinger i konsistorium svarede universitetets professorer i et brev meget diplomatisk: dem begge, Resens for den nøjagtige oversættelses skyld til brug for de lærde, den gamle foliobibel, fordi den var lettere forståelig for almindelige mennesker. Kunne man kun få én udgave, burde det være den sidste med de nødvendige rettelser, trykt i kvartformat med større skrift end Resens bibel af hensyn til gamle og svagtsynede. Desuden burde den forsynes med versinddeling.

Sådan blev det. Kongens svar gik ud på, at den gamle bibelversion, som fulgte Luthers oversættelse, skulle udgives forsynet med versinddeling. Samtidig blev det pålagt professorerne at indgive forslag til ændringer og rettelser til kancelliet. Der gik så et års tid, og da det viste sig, at kongen ønskede en foliobibel udsmykket med kobberstik for ikke at stå tilbage for sine forfædre, synes de oprindelige initiativtagere at være sprunget fra. Og da ingen andre privatmænd turde påtage sig udgifterne ved trykningen, blev det besluttet, at kirkerne atter, ligesom i Christian IIIs tid, skulle punge ud for at skaffe det økonomiske grundlag for den nye bibeludgave. Kirkerne i hvert stift måtte bløde med ca. 1000 daler. Der var i begyndelsen tale om, at pengene skulle være et lån, og at kirkerne skulle have dem tilbage, efterhånden som bibelen blev solgt. Men dette synes senere at være gået i glemmebogen. Samtidig fik universitetet pålæg om at påtage sig udgavens administration, og de teologiske professorer fik besked på at gennemse Frederik IIs bibel, idet de dog ikke skulle ændre andet end hvad der var nødvendigt til forståelsen af den kristne læres hovedmening.

I universitetets arkiv er der bevaret en række regnskaber, referater af forhandlinger i konsistorium, kontrakter med papirhandlere, bogtrykkere og

kobberstikkere og breve, som belyser trykningen og salget af bibelen. Det er udgivet af H.F. Rørdam i *Kirkehistoriske Samlinger* 2. række bind VI i 1873 s. 417-463 og danner grundlag for den følgende fremstilling.

Universitetets bogtrykker var på den tid Salomon Sartor, der havde nedsat sig som bogtrykker i København omkring 1612. Han var en foretagsom mand og skaffede sig 1622 et vidtgående privilegium fra kongen, som gav ham eneret til at trykke alle bøger på fremmede sprog, som udgaves i København, og 10 års privilegium på alle bøger, han trykte på egen bekostning. Til gengæld skulle han holde et perfekt bogtrykkeri, der også kunne trykke kobberstik, en velforsynet boghandel og et bogbinderi. Da han imidlertid 1623 opnåede at blive universitetsbogtrykker, valgte han at hvile på sine laurbær. Ustandselig klager universitetet i de følgende år over hans forsømmelighed.

Dette gav anledning til, at konsistorium i bibelsagen ikke blot forhandlede med universitetets egen bogtrykker, Sartor, men også indhentede tilbud fra Melchior Martzan, der nylig havde nedsat sig som bogtrykker i København. I 1631 blev han anden universitetsbogtrykker og efter Sartors død i 1644 første universitetsbogtrykker. Mens Sartor forlangte 6 daler arket i trykkerløn, ville Martzan gøre det for 3 daler. Kongens kansler Christen Friis afgjorde derpå salomonisk, at de to bogtrykkere sammen skulle trykke bibelen. Da Sartor - nu mere medgørlig - hævdede, at det var ham umuligt at trykke for mindre end 4 daler, blev arbejds lønnen pr. ark sat til 4 daler i den endelige kontrakt, der blev undertegnet 1.12.1630. Desuden lød kontrakten på følgende: Oplagets størrelse skulle være 2.000 eksemplarer og et forskud på 400 daler udleveres til indkøb af nye skrifttyper. Bogtrykkerne skulle selv skaffe korrekturlæsere, og var der fejl i værket, skulle de selv på egen bekostning udbedre dem. Selve bibelen skulle trykkes med de samme skrifttyper og de samme billeder i træsnit, som Frederik IIs bibel var trykt med, således at blad svarede til blad og linie til linie. Den eneste forskel var, at teksten - ligesom Resens bibel fra 1607 - skulle forsynes med versinddeling. Når papiret var leveret, skulle arbejdet begynde. Sartors og Martzans trykkerier skulle levere 8 trykark om ugen, indtil de var færdige. Hver lørdag skulle de i en forseglede pakke aflevere, hvad der var trykt i ugens løb, og ville så straks få udbetalt rede penge herfor. Når bibelen var færdigtrykt, skulle Sartor og Martzan samle trykarkene og levere eksemplarerne komplet. De måtte ikke trykke og forhandle ekstra eksemplarer for egen regning. De eksemplarer, som bogtrykkersvendene efter almindelig sædvane plejede at trykke til sig selv, skulle de afhænde til universitetet til salgsprisen. Der var også taget højde for, hvordan man skulle forholde sig i tilfælde af, at bogtrykkerne døde. Hvis Sartor eller Martzan døde, før værket var færdigt,

skulle den anden have indseende med den afdødes værksted, som om det var hans eget, og skulle de begge dø, var arvingerne forpligtet til at fuldføre bibelen.

Da leverancen af de ialt 1.700 ris papir, som var bestilt fra Holland, blev forsinket, kom de engagerede 6 bogtrykkersvende først i gang med trykningen i foråret 1632. Svendenes navne tyder stærkt på, at de var hentet fra Tyskland: Matthias Salman, Michel Hoberg, Jacob Jäger, Matthias Elsholz, Andreas Hase og Elias Krammer. Som trykforlæg benyttede de et uindbundet eksemplar af Frederik IIs bibel, der af professor Thomas Fincke var stillet til rådighed mod, at han fik tre eksemplarer af den nye udgave.

Et problem for sig var de af kongen ønskede kobberstik. Herom forhandlede konsistorium med Simon de Pas, der var både kongens og universitetets kobberstikker. Fire kobberstik skulle indsættes i bibelen: et portræt af Christian IV og 3 titelblade, nemlig hovedtitelbladet, et titelblad foran profeterne og et foran Det nye Testamente. Ifølge den 14.3.1632 underskrevne kontrakt skulle Simon de Pas for tegning og kobberstikning have 180 daler, 40 forud og resten, når arbejdet var færdigt.

Trykningen af kobberstikkene blev imidlertid hverken foretaget af Simon de Pas selv eller af Sartor, skønt Sartor som kongens og universitetets bogtrykker var forpligtet til at have en kobbertrykpresse. Han gjorde som sædvanlig ophævelser og henviste til, at der i kontrakten angående trykningen af bibelen ikke var nævnt nogen stik. Konsistorium reagerede ved at lade kobbertrykkeren Christoph Vogel få kontrakt om trykningen, idet det lovede at skaffe ham Sartors kobbertrykpresse udleveret. Han påtog sig at trykke 90 stykker pr. dag, ialt 8.400 stykker, efter at professorerne havde set en prøve på arbejdet. Som løn skulle han have 4 rdl., når arbejdet påbegyndtes og derpå 3 mark om dagen, mens det stod på.

Produktionen varede et årstid, så først i marts 1633 var bibelen færdig, udstyret med de nye kobbertitelblade og Christian IVs portræt. Titlen på Christian IVs bibel, Danmarks sidste kirkebibel i folioformat, var: *Biblia Det er / Den gantske Hellige Scriff / paa Danske igien offuerseet og Prentet effter vor allemaadigste Herris oc Kongis K. Christian den IV. Befaling. Mett Register / alle D. Lutheri Fortaler, hans Vdlegning i Brædden oc Viti Theodori Summarier. Cum Gratia et Privilegio. Kiøbenhaffn Anno Domini 1633.* Som det fremgår af følgende oversigt, har Martzan og hans svende trykt Det gamle Testamentes første bind og Det nye Testamente, mens Sartors trykkeri har trykt Det gamle Testamentes andet bind. Hvem der har trykt fortalen og bibelordbogen fremgår ikke, men i betragtning af, at Martzan åbenbart har trykt broderparten, kan man gætte på, at det har været Sartors hovedopgave.

Hovedtitelbladet til Christian IV's bibel 1633. Foroven Moses og Aron på hver side af et lille billede af jordens skabelse. Derunder syndefaldt til venstre og Noa med oliegre-
 nen og Abraham og Isak til højre. Forneden til venstre kong David, i midten Samuel
 og til højre kong Josias, der reformerede den jødiske kult. Nederst i midten et billede,
 der forestiller syndfloden.

Oversigt over bibelens dele:

Kobberstukket portræt af Christian IV	forrest
1 Kobberstukket hovedtitelblad med året 1633
Til den Christne Læsere (forord)
Luthers fortale til Det gamle Testamente
Oversigten over Det gamle Testamentes bøger
Register til hele bibelen	Bl. a-d iiij
2 Første Mosebog til og med Salomons Højsang
Prentet i København af <i>Melchior Martzan</i> 1632	Bl. 1-353(354)
3 Kobberstukket titelblad: Propheterne. Paa Danske
Luthers fortale over profeterne
Resten af Det gamle Testamentes bøger
Prentet i København af <i>Salomon Sartor</i> 1632	Bl. 2-226
4 Kobberstukket titelblad: Det Ny Testamente paa Danske
Luthers fortale til Det nye Testamente
Det Nye Testamente
Epistler- og evangelietekster til søndage og helligdage
Prentet i København af <i>Melchior Martzan</i> 1632	Bl. 2-159

Bibelen er hovedsagelig trykt med fraktur og forsynet med renaissanceinitialer i en stil, der var almindelig i bøger fra slutningen af det 16. århundrede, og som det var hensigten, fremtræder den som en nøje kopi af Frederik IIs bibel, både med hensyn til skrifttyper, illustrationer og sidefordeling. På pudsig måde er kopieringen endda gået så vidt, at fejlnummereringen af første dels sidste blad i Frederik IIs bibel gentages i Christian IVs bibel, så at begge bibeludgaver har to blade med bladangivelsen 353. Når de træskårne illustrationer er ganske de samme som i Frederik IIs bibel, er forklaringen, at det gamle materiel tilhørende Mads Vingaard var havnet i Sartors besiddelse.

Nye var de kobberstukne titelblade og portrættet af Christian IV udført af Simon de Pas. Kongeportrættet er indrammet af en blomsterguirlande med 6 små medaljoner med billeder af hans forfædre af den oldenborgske stamme. Titelbladene afbilder forskellige bibelske scener og figurer.

Trods den store lighed med Frederik IIs bibel afviger Christian IVs på enkelte punkter herfra. Fortalen 'til den Christne Læsere' - den samme, som fandtes i Frederik IIs bibel - er blevet forøget med nogle oplysninger, hvor der kort gøres rede for arbejdet med bibeloversættelserne under Christian IV. Fortalen strækker sig derfor over to sider i stedet for én, men da træsnittet med det danske våben, som fandtes på blad 2 i Frederik IIs bibel, er udeladt, har det ikke medført forøgelse af sideantallet.

Når formatet er folio, folder man arket een gang, hvorved der fremkommer 4 tryksider. Af heftetekniske grunde lægges normalt flere ark inden i hinanden, så de udgør et læg på to, tre eller flere ark. For så at holde styr på læggets ark blev det efter tidens sædvane signeret med et bogstav og fortløbende romertal. I begge bibeludgaver består læggene af 3 ark (= 6 blade = 12 sider). Der kan imidlertid iagttages en uregelmæssighed i Christian IVs bibel på bladene 145 til 156, der indeholder slutningen af Dommerbogen, Ruts bog og begyndelsen af Første Samuelsbog - læg Bb og Cc - idet læg Bb kun har 2 ark (bl. 145 -48), mens læg Cc til gengæld har 4 ark (bl. 149-56), d.v.s. at Cc-lægget i stedet for at begynde på blad 151 begynder på blad 149 med teksten til 1. kapitel af Første Samuelsbog. Samtidig er indholdsoversigten over dette kapitel, der i Frederik IIs bibel var placeret nederst på blad 148 verso lige efter Ruts bog, flyttet, så hele 1. kapitel af Første Samuelsbog begynder på blad 149 recto. Forklaringen herpå synes at være, at en bogtrykkersvend har fået besked på at råde bod på den lidt uheldige sideopsætning i Frederik IIs bibel ved at begynde med indholdsoversigten til 1. kapitel til Første Samuelsbog øverst på ark Cc (=149). Ved så på de følgende sider at inddrage margin til indholdsoversigten for kapitel 2 og kapitel 3 er det lykkedes atter at opnå overensstemmelse med tekstbilletet i Frederik IIs bibel fra blad 151 (ark Cc iij recto).

Ellers svarer stort set blad til blad i to bibeludgaver. Af mindre afvigelser kan nævnes, at indholdsoversigten og begyndelsen af 1. kapitel af Anden Kongebog i Frederik IIs bibel er placeret i hver sin spalte, altså oversigten i første spalte og begyndelsen af kapitlet i anden spalte, mens de samme dele i Christian IVs bibel mere rimeligt går over begge spalter under hinanden.

Efter datidens praksis er begyndelsesbogstaverne - initialerne - i de enkelte kapitler udhævet og i større eller mindre grad forsynet med forsiringer. De er alle som ovenfor nævnt i renaissancestil og består ganske som i Frederik IIs bibel af franskprægede såkaldte Tory-initialer, opkaldt efter den franske bogtrykker og bogkunstner Geoffroy Tory (1480-1533), hvis forskellige initialsæt går igen i eftertegning eller afstøbning i mange bøger fra mange lande i det 16. og 17. århundrede. Initialerne fremtræder som konturbogstaver med fint tegnet rankeværk, der er formet som kvadrater, undertiden isprængt dyrefigurer. Enkelte gange, men kun i de af Martzan trykte dele og overvejende i Davids Salmer, ses dog italiensk prægede figur-initialer, som ikke forekommer i Frederik IIs bibel.

Træsnittene i Frederik IIs bibel var forsynet med rammer, ialt 4 forskellige sæt, hver af dem sammensat af 4 stykker. De var dekoreret med nøgne menneskefigurer, dyrebilleder, engle og plantemotiver. Sådanne rammer, der blev meget benyttet af tidens bogtrykkere i Tyskland og Skandinavien, går

Noas ark. Fra Frederik II's bibel.

også igen i Christian IV's bibel, men de er næsten overalt sjuksket sammen-sat, så at f.eks. top- eller bundstykke ikke slutter til siderne. For så vidt fremtræder Christian IV's nye bibel som ringere end Frederik II's.

Da bibelen forelå færdigtrykt, skulle Thomas Fincke naturligvis have de lo-vede tre eksemplarer til erstatning for eksemplaret af Frederik II's bibel, som bogtrykkere havde skåret op og brugt som forlæg. Først og fremmest skulle der dog overrækkes et indbundet eksemplar til kongen, og konsistorium overlod det til universitetets rektor at afgøre, om bindet skulle være 'vdj Blaaf Fløyel, eller en anden smuck farue...vndertagendis guel'. Forbudet skyldes næppe, at kongen havde aversion med gule farver, men de gode pro-fessorer havde snarere gjort erfaringer i samme retning som senere Erik Dal: 'Bogbindet har ikke svært ved at være hensigtsmæssigt, blot det undgår lysegul silke' (Boghistorie og bogfremstilling, 1973, s. 25)! Alle de øvrige lidt over 2000 eksemplarer skulle sælges, og prisen fastsattes til 7 rdl. pr. uindbundet eksemplar. Ville man have bibelen indbundet, måtte man gå til en bogbinder.

Noas ark. Det samme billede fra Christian IV's bibel. Til højre og venstre i rammens overdel ses benene af to engle.

Om nogen erstatning for det udlæg, kirkerne havde gjort til trykningen, taltes der ikke mere. Kun kirkerne i Norge fik lidt kompensation, idet alt, hvad der kom ind ved salget af bibler i Norge, ifølge en kongelig befaling skulle udbetales til kirkerne der. De danske kirker var ikke så heldige. Kongen havde nemlig bestemt - endog før bibelen var færdigtrykt - at en del af indtægten, bortset fra beløbet som kom ind ved salget i Norge, skulle bruges til trykning af en latinsk og en hebraisk bibel, mens resten skulle henstå hos universitetet med henblik på senere brug til trykning af gode og nyttige bøger. I 1634 bestemte Christian IV dog, at 300 daler skulle bruges til bygning af en luthersk kirke i Amsterdam, og senere blev 1000 daler skænket til universitetsbiblioteket, hvortil også blev henlagt renten af 2000 daler til aflønning af universitetsbibliotekaren.

I enkeltheder belyses salget af nogle aktstykker. Af forhandlinger i konsistorium fremgår det, at universitetets rektor skulle have opsynet og modtage de penge, der kom ind. Martzan fik en del af biberne i kommission, og for hver 100 eksemplarer, han solgte, skulle han have 10 daler i salær. I provinsen fik bisperne til opgave at administrere salget til kirkerne, men 7 rdl.

var mange penge, og det gik langsomt. Nov. 1633 måtte kongens kansler Christen Friis anmode Fyns biskop Hans Mikkelsen om at tale med provster og andre om at købe bibelen, 'efterdi der er endnu en ganske hob usolgt af de danske Bibler'. Biskoppen gjorde sikkert, hvad han kunne, og sendte i al fald maj næste år kansleren følgende besked: 'Jeg forreiser, med Gudz hielp, til Laaland oc Falster, sidst i den tilkommende Vge, och villde da gierne finde for mig hos Sognepræsten i Nykiøbing 20 Exemplaria Bibliorum Dan[icorum] med en medfølgende taxt, saa vil jeg gjøre mit beste, at ieg kand faa Penge for dem, den stund ieg er der i Landet'. Om det lykkedes at få biberne til Falster, foreligger der ikke oplysninger, men i juli samme år kvitterede Hans Mikkelsen for 100 eksemplarer, som var sendt til Fyn, samtidig med at han lovede at gøre sit bedste for at få dem solgt.

I juni samme år - 1634 - købte en bogfører i Malmø gennem Martzan 22 eksemplarer, som han betalte den fastsatte pris for, 7 rdl. stykket. Han har altså haft bestillinger på biberne eller skønnet, at der i en så stor by som Malmø med opland var et marked blandt private. For at få fortjeneste på salget må han have solgt dem til en pris, der har ligget over dette beløb, vel efter at have ladet dem indbinde.

Salget synes ellers i de første år efter udgivelsen at være gået noget trægt, sikkert på grund af prisen. For så at sætte gang i afsætningen fik samtlige lensmænd i Danmark og Skåne, 52 lensmænd ialt, d. 3.1.1635 et kongebrev, der påbød, at de kirker, der havde råd, og som ikke havde købt Frederik IIs bibel, skulle købe den nye bibel. Samtidig oplystes det, hos hvilke biskopper bibelen kunne fås, på Sjælland dog direkte fra universitetet. Dette påbud gav resultat, for i april samme år noteredes det i konsistoriums forhandlingsprotokol, at der nu var efterspørgsel efter bibelen, hvad der for Fyns vedkommende bekræftes af kirkernes inventarlistes og regnskaber.

I 1640 foreslog kongens kansler, nu Christian Thomesen Sehested, konsistorium at få restoplaget afviklet ved at nedsætte bibelens pris til 6 rdl., hvilket sandsynligvis også skete. I 1649 blev beløbet yderligere nedsat til 4 rdl., og samtidig overtog Martzan restoplaget for 2000 speciedaler. Hermed fulgte åbenbart pladerne til kobberstikkene, som en snes år senere, efter at Martzan var død som en ruineret mand, var kommet nogle borgere i hænde, der søgte at afhænde dem til udenlandske købmænd.

I 1637 kostede et indbundet eksemplar anskaffet til Grevinge kirke på Sjælland 15 rdl., så høj en pris at det sikkert har været med sølvbeslag og spænder. Fra et skifte i Odense 1652 vides det, at et nyt uindbundet eksemplar vurderedes til 6 rdl. Efterhånden blev den udsolgt, og i 1680'erne hævdedes det, at store kirkebibler som Christian IVs kun kunne erhverves fra døds-

boer for en pris af 18-20 rdl. Der blev da i 1683 udstedt privilegium til udgivelse af en ny illustreret kirkebibel i folioformat med kongens, nu Christian Vs portræt. Af denne 'Christian Vs bibel' blev det dog kun til nogle trykprøver, men da præsten og digteren Henrik Gerner 1685 skildrede Christian Vs bedrifter måtte det endnu forhåbningsfulde foretagende naturligvis omtales. I denne forbindelse fandt Gerner anledning til at rekapitulere de tidligere bibeloversættelsers historie fra Hans Tausens oversættelse af de 5 Mosebøger (1535) og fremefter. Når han her nævner versioner fra Christian IVs tid af både Resen og Svane, dvs. Hans Svane eller Svaning, er der med sidstnævnte tale om en revideret udgave af Resens oversættelse, der udkom 1647. Mens Resens oversættelse var i oktav, var Svanings bearbejdelse i kvartformat og benævnes ofte *Christian IVs kvartbibel* eller *Den Svaningske Bibel*.

Men blandt hidtidige bibler ville Gerner nu give prisen til den gode danske Lutherversión i kirkebiblen fra 1633. Han skrev:

Men LUTHERS Version er endnu allerbest.
Der i god Danske er: Der er fuldkommen meening /
At mand oc finde kand i dend heel god foreening
Ved Skriffstens andre Sprock / som er i bredden sat /
O en god BIBEL er dog Siælens beste Skat//."

Kilder og litteratur

Om de danske biblers historie i almindelighed:

- C.J. BRANDT: Udsigt over vore danske Bibeloversættelsers Historie. Kbh. 1889.
Bidrag til Det danske Bibels Historie, udg. af Aarhus Universitet. Kbh. 1950
(ikke mindst om Resens bibeloversættelse).
VOLMER ROSENKILDE: Europæiske bibeltryk. Omkring den Rosendahlske bibelsamling. Esbjerg 1952 (om danske bibler s. 163-199).

Specielt om de enkelte bibler:

- C.J. BRANDT: Oplysninger om Trykningen, Indbindingen og Salget af Bibeloversættelsen af 1550, i: Kirkehistoriske Samlinger bind II 1853-56, s. 394-415.
H.F. RØRDAM: Efterretninger om Frederik den Andens Bibel, i: Kirkehistoriske Samlinger 2. række bind I, 1857-59, s. 203-21.
POVL OTZEN: Illustrationerne i Frederik II.s Bibel 1589, i: Fund og Forskning XIII, 1966, s. 51-70.
H.F. RØRDAM: Om Bibelarbejderne i Christian IV's Tid, i: Kirkehistoriske Samlinger 2. række bind VI, 1872-73, s. 294-324 og s. 417-63.

Endnu mere specielt:

- CARSTEN BACH-NIELSEN: Christian den Fjerdes foliobibel og dens ikonografi, i: Kirkehistoriske Samlinger 1990, s. 61-90.
- P.M. STOLPE: Dagspressen i Danmark. I. Kbh. 1878, s. 155f. (kobberplader til bibelen agtes 1667 solgt til udlandet); smst. II. Kbh. 1879, s. 114-16 (bibelpriser ca. 1680 og 'Christian Vs bibel').
- BODIL SCHELLER-NIELSEN: Fyns Stift 1588-1643, i: Kirkehistoriske Samlinger 1975, s. 94-95 (manglende bibler på Jacob Madsens tid og bibelsalget på Fyn 1633ff).
- Dejnen Lyder Høyers Beskrivelse af Grevinge Sogn, udg. af Ferd. Petersen-Blidstrup, 2. Udg. Kbh. 1921, s. 38 (køb af bibel til Grevinge kirke).
- HOLGER RASMUSSEN: Bøger og bogbindere i Odense før 1694. Odense 1959, s. 30 (skifte i Odense 1652).
- HENRIK GERNER: Dend Store Nordens Konnings K. CHRISTIANS Dend Femtis Berømmelige Bedriffters Oc Fem Aars fra 1680 til 1685 Continuerende ILLIAS. Kbh. [1685] s. 38-39.